

4

Leesdossier: gedichten lezen 1

- 29 Twee soorten gedichten
- 30 Strofebouw en rijm
- 31 Metrum
- 32 Stijltaal
- 33 Tien gedichten
- Het leesdossier

29

Twee soorten gedichten

Veel (de meeste?) mensen vinden poëzie maar moeilijk of zelfs onbegrijpelijk. Toch schrijven vrij veel mensen – vooral jonge – wel eens gedichten, en niet alleen sinterklaasversjes. De dichtvorm wordt vooral gebruikt om gevoelens te uiten: in dagboeken en liefdesbrieven komen nogal eens gedichten voor. (Daarom worden 'lyriek' en 'poëzie' vaak als synoniemen van elkaar beschouwd, wat niet juist is.) Blijkbaar is de dichtvorm soms geschikter om echt persoonlijke zaken op papier te zetten dan proza. In ieder geval moet je er meer moeite voor doen: een mooi liefdesgedicht schrijven is lastiger dan een mooie liefdesbrief. In een gedicht zeg je alles veel indringender, scherper en vaak ook beknopter, en bovendien voegt een traditioneel kenmerk als rijm nog iets bijzonders toe.

Die kernachtigheid is er de oorzaak van dat dichtregels veel beter in het geheugen blijven hangen en dat sommige regels gevleugelde woorden zijn geworden: 'Een nieuwe lente en een nieuw geluid' (Herman Gorter), 'De liefde tot zijn land is ieder aangeboren' (Joost van den Vondel), 'Tussen droom en daad staan wetten in de weg en praktische

bezwaren' (Willem Elsschot), 'Niet het snijden doet zo'n pijn, maar het afgesneden zijn' (M. Vasalis). Een dichtregel van een van de grootste moderne dichters, Lucebert, siert zelfs het gebouw van een verzekeringsmaatschappij in Rotterdam: 'Alles van waarde is weerloos'.

Bij gedichten denken de meeste mensen aan wat in de literatuurwetenschap 'traditionele' of 'klassieke' poëzie heet, en niet aan de zogenaamde 'vrije' of 'modernistische'. Een voorbeeld van beide staat hiernaast. Traditionele gedichten hebben een aantal vrij nauwkeurig omschreven vormkenmerken, zoals strofebouw en rijm. Modernistische poëzie daarentegen kent weinig formele regels, is veel 'vrijer' en laat de dichter in zekere zin meer mogelijkheden. Toch grijpen dichters – ook moderne – telkens weer terug op de traditionele poëzie omdat die veel meer 'houvast' geeft. Ze blijft ook beter in het geheugen hangen, vandaar dat vooral regels uit de klassieke poëzie spreekwoordelijk zijn geworden.

Bij het bespreken van een gedicht onderscheiden we drie niveaus: het in eigen woorden weergeven van de inhoud ervan (de **parafrase**), het bestuderen van de bijzondere taalkenmerken ervan (**versleer**) en het bepalen van de betekenis als die uit de parafrase niet zonder meer duidelijk is (**interpretatie**). In dit hoofdstuk komt vooral de versleer aan de orde.

De tuinman en de dood

Een Perzisch edelman:

Van morgen ijlt mijn tuinman, wit van schrik,
Mijn woning in: 'Heer, Heer, één ogenblik!

Ginds, in de rooshof, snoeide ik loot na loot,
Toen keek ik achter mij. Daar stond de Dood.

Ik schrok, en haastte mij langs de andre kant,
Maar zag nog juist de dreiging van zijn hand.

Meester, uw paard, en laat mij spoorsslags gaan,
Voor de avond nog bereik ik Ispahaan!' –

Van middag – lang reeds was hij heengespoed –
Heb ik in 't cederpark de Dood ontmoet.

'Waarom,' zo vraag ik, want hij wacht en zwijgt,
'Hebt gij van morgen vroeg mijn knecht gedreigd?'

Glimlachend antwoordt hij: 'Geen dreiging was 't,
Waarvoor uw tuinman vlood'. Ik was verrast,

vluchtte

Toen 'k 's morgens hier nog stil aan 't werk zag staan,
Die 'k 's avonds halen moest in Ispahaan.'

P.N. VAN EYCK, *Hermaarts*, 1939

Bommen

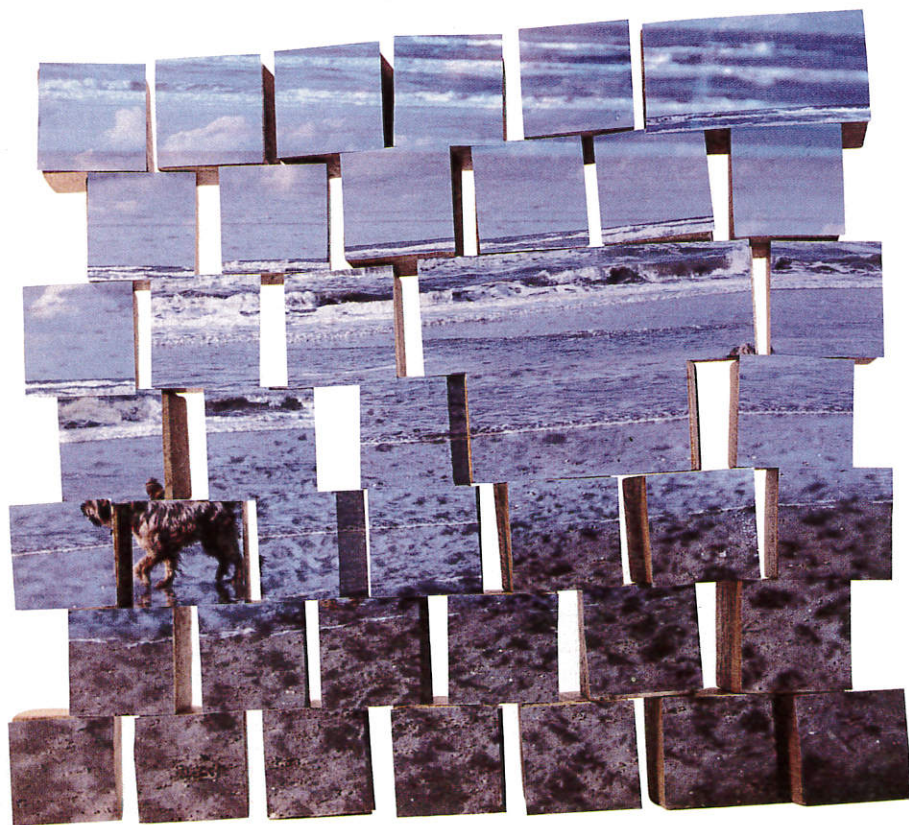
De stad is stil.
De straten
hebben zich verbreed.
Kangeroes kijken door de venstergaten.
Een vrouw passeert.
De echo raapt gehaast
haar stappen op.

De stad is stil.
Een kat rolt stijf van het kozijn.
Het licht is als een blok verplaatst.
Geruisloos vallen drie vier bommen op het plein
en drie vier huizen hijsen traag
hun rode vlag.

PAUL RODENKO, *Gedichten*, 1951

opdracht 4.1

Gedichten bestaan uit (vers)regels: alle woorden die op één regel staan. De versregels zijn meestal gegroepeerd in **strofen**. Het gedicht van Van Eyck op de vorige bladzijde bestaat uit acht regelmatige strofen (telkens twee regels); dat van Paul Rodenko bestaat uit twee onregelmatige strofen. Sommige regelmatige strofen komen zo vaak voor, dat ze een naam hebben gekregen: **distichon** (een strofe van twee regels), **terzet** (drie regels) en **kwatrijn** (vier regels). Een heel apart gedicht wat betreft de strofebouw is het sonnet; de bespreking daarvan staat in § 21.

een wat uitgebreidere betekenis: de herhaling van een of meer **beklemtoonde** klanken (klinkers of medeklinkers) die niet te ver van elkaar afstaan.

Bij 'kinderen-hinderen', 'wakker-makker' en 'huis-muis' spreken we van **volrijm**: vanaf een bepaalde klank zijn niet alleen de beklemtoonde maar ook de onbeklemtoonde klanken gelijk. Bij 'gaan-staat' of 'kweeling-hekken' zijn alleen de beklemtoonde klanken aan elkaar gelijk en spreken we van **klinkerrijm** of **assonantie**.

Zijn de beginmedeklinkers van twee beklemtoonde lettergrepen aan elkaar gelijk, dan spreken we van **beginrijm** of **alliteratie**. Dit komt niet alleen in poëzie voor maar ook in proza, en dan vooral in vaste uitdrukkingen ('kant en klaar', 'met man en macht', 'wikken en wegen') en in reclametaal ('Met melk meer mans').

De rijmklanken aan het slot van de versregels staan vaak in een bepaalde volgorde. We noemen iets dergelijks een **rijmschema**. De meest voorkomende combinaties zijn gekruist rijm (abab), omarmend rijm (abba) en gepaard rijm (aabb enz.). Het laatste komt veel voor in lange epische gedichten (bijv. de middeleeuwse ridderroman; blz. 14).

In de gedichten van De Groot, Slauerhoff en De Wijs hiernaast valt het einde van de versregels meestal samen met een natuurlijke pauze in de zin of met het einde van een zin; vandaar dat de meeste regels eindigen met een leesteken. Hierdoor valt het rijm nog meer op. Soms willen dichters deze nadruk – en de daarmee gepaard gaande 'dreun' van het gedicht – vermijden en ze passen dan een zogenaamd **enjambement** toe: de regels worden afgebroken op een plaats waar in de zin juist géén pauze valt. Bij de overgang van de ene regel naar de andere valt het rijm dan minder op, zoals in het fragment van Gorter. Soms dient het enjambement ook om te kunnen rijmen, zoals in het fragment van Roland Holst en het mini-gedichtje van Multatuli.

Haastig en diep gelukkig schiep
Mozart zijn kleine nachtmuziek.

uit: GERRIT ACHTERBERG, "Eine kleine Nachtmusik"

O land van mest en mist, van vuilen kouden regen,
doorsijperd° stuksken grond, vol killen dauw en damp,
vol vuns, onpeilbaar slijk en ondoorwaarbrenwegen,
vol jicht en paraplu's, vol kiespijn en vol kramp!

drassig

uit: P.A. DE GENESTET, "Boutade" °

overdreven uitval

Reiziger doet Berlijn (1945)

Geen week geleden kwam ik hier
en zag een stad vol ijlend leven.
Nu kijk ik weer uit het portier:
'Verrek, waar is Berlijn gebleven?'

JAN H. DE GROOT

Waar zal ik ...

Waar zal ik wezen als ik zestig ben:
In diepzeerottend of in zand begraven,
Of zal ik starend stilstaan aan een haven,
De hand gestrekt, zoals ik velen ken...

J. SLAUERHOFF

Thomas Alva Edison°

Thomas Alva Edison
Was een man die alles kon
Zo begon hij zelfs een keertje
Na het eten aan een peertje

de uitvinder van de
gloeilamp

IVO DE WIJS

Er lag op 't strand een zandheuvel, een fort
Als kindren bouwen, schuim en water stort
De grachten binnen, als de vloed opkomt:
De blote voetjes vluchten, de zee gromt.

uit: HERMAN GORTER, *Mei*

Eens zal het weer regenen
stil, zoals toen aan zee –
Kom mij dan tegen en
ga met mij mee.

uit: A. ROLAND HOLST, "Eens"

Lijsje Webbelaar, op het beroep van haar vader

De kat viel van de trappe,
mijn vader verkoopt aardappelen en uien.

MULTATULI

opdracht 4.2, 4.3 en 4.4

31

Metrum

We spreken van **metrum** of **versmaat** wanneer in een gedicht sprake is van een regelmatige afwisseling van beklemtoonde en onbeklemtoonde lettergrepen. Zonder dat je het beseft, geef je sommige lettergrepen meer nadruk dan andere:

varen – boren – mieren – turen – geren
bonenveld – tarweveld – bietenveld –
korenveld – beneveld

Het laatste woord van beide reeksen wijkt af. Zo'n verbreking van de regelmaat, het metrum, noemen we een **antimetrie**. De term 'metrum' (= versmaat) stamt uit de Oudheid. De Griekse en Romeinse dichters schreven hun gedichten in een bepaalde maat en in de Renaissance namen dat over. Heel veel gedichten met een regelmatige strofepbouw en met rijm hebben ook een metrum. Het volgende gedichtje van Huygens is zo'n 'metrisch' gedicht (met één antimetrie). Als je boven de 'zwakke' (minder beklemtoonde) lettergrepen een boogje zet en boven de 'sterke' lettergrepen een streepje, ontdek je gemakkelijk de afwisseling:

~ - / ~ - / ~ -
Hier ligt een man in d'as,
~ - / ~ - / ~ -
zo gierig al zijn leven.
~ - / ~ - / - - / ~
Hij wou den geest nauw geven.
~ - / ~ - / ~ -
omdat het geven was.

Dit gedichtje is gebaseerd op de combinatie zwak-sterk met soms nog een onbeklemtoonde lettergreep erachter. Zo'n combinatie heet een **versvoet**. De regels bestaan hier dus uit drie versvoeten. Het verdelen van de regels in versvoeten door middel van boogjes, streepjes en schuine strepen heet **scanderen**.

Ter wille van het metrum wordt af en toe een lettergreep ingekort door een klinker (en soms enkele medeklinkers) weg te laten. Iets dergelijks heet een **elisie** (= uitstoting). Ze wordt vooral toegepast bij woorden als 'het', 'een', 'ik' en bij uitgangen als '-eren', '-elijk' en '-bare': 't, *kindren, omweerstaanbre*. Deze lettergrepen worden dan bij het scanderen overgeslagen. Een enkele keer komt ook de **epenthesis** (= inlassing) voor: ter wille van het metrum voegt men een lettergreep toe, bijvoorbeeld 'volluk'.

Er zijn natuurlijk allerlei combinaties van sterk en zwak mogelijk, maar sommige versvoeten komen zo vaak voor dat ze een naam hebben gekregen:

~ - / ~ - / ~ - / ~ - / ~ - / ~ -	~ - / ~ - / ~ - / ~ - / ~ - / ~ -
~ - jambe:	Hij heeft zijn boeken laten liggen.
~ - / ~ - / ~ - / ~ - / ~ - / ~ -	- ~ - ~ - / - ~ - / - ~ - /
~ - trochee:	Kan ik nog een afspraak maken?
~ ~ - / ~ ~ - / ~ ~ - / ~ ~ - / ~ ~ - /	~ ~ - / ~ ~ - / ~ ~ - / ~ ~ - / ~ ~ - /
~ ~ - anapest:	Op de vloer van de kamer ligt namaak-parket.
~ ~ - / ~ ~ - / ~ ~ - / ~ ~ - / ~ ~ - /	- ~ ~ - / ~ ~ - / ~ ~ - / ~ ~ - / ~ ~ - /
~ ~ - dactylus:	Langzaam verwelkten de bladeren.
~ ~ - / ~ ~ - / ~ ~ - / ~ ~ - / ~ ~ - /	~ ~ - / ~ ~ - / ~ ~ - / ~ ~ - / ~ ~ - /
~ ~ - amfibrachys:	Hij moest en hij zou naar de kunstacademie.

De regelmaat van het metrum doet denken aan de maat van een muziekstuk. Een gedicht krijgt door het metrum iets muzikaals: het zou op muziek gezet kunnen worden. In de Renaissance schreef men veel gedichten om op een bepaalde melodie te zingen; vaak staat deze melodie ook aangegeven, bijvoorbeeld 'Na de wijze van Chartres' boven het *Wilhelmus* (geschreven rond 1570). Door het metrum loopt een gedicht echter het gevaar een zekere 'dreun' te krijgen, wat heel lelijk is. Vandaar dat dichters voortdurend antimetrieën (en enjambementen) gebruiken.

Zoals lang niet alle gedichten rijm en een regelmatige strofepbouw kennen, zijn er talloze gedichten zonder metrum. Er is dan natuurlijk wel een afwisseling van sterke en zwakke lettergrepen, maar die afwisseling is niet regelmatig.

~ - ~ - ~ - ~ - ~ - ~ -
Mijn schoonmoeder ligt op sterven;
~ - ~ - ~ - ~ - ~ - ~ -
Wie een boodschap heeft voor de hel
~ - ~ - ~ - ~ - ~ - ~ -
Moet zich haasten haar op te zoeken:
~ - ~ - ~ - ~ - ~ - ~ -
Het einde nadert snel.

HENDRIK DE VRIES

➔ opdracht 4.5, 4.6 en 4.7

32

Stijlloor

Schrijvers houden zich met taal bezig: dat is hun materiaal. Ze vormen de alledaagse taal om tot een literaire door de mogelijkheden die de taal heeft op het gebied van woordenschat, uitdrukkingen en zinsbouw ten volle te benutten. Op die manier proberen ze datgene wat ze te zeggen hebben (de inhoud) zo goed, treffend en verrassend mogelijk te zeggen (de vorm). Dit geldt natuurlijk niet alleen voor dichters maar ook voor prozaschrijvers, maar wel is het zo dat men in poëzie veel meer en veel nadrukkelijker gebruikmaakt van de mogelijkheden die de taal heeft. Vandaar dat we deze zaken in dit hoofdstuk 'Gedichten lezen' behandelen.

Al in de Klassieke Oudheid hield men zich bezig met het catalogiseren van alle bijzondere wijzen van uitdrukken. Die wetenschap heette 'retorica'. Eigenlijk betekende dat 'welsprekendheid', maar later kreeg het de betekenis van stijlloor.

De **stijlloor** of **stilistiek** is een inventarisatie en beschrijving van 'stijlmidde-len'. Deze worden traditioneel in twee groepen verdeeld: de beeldspraaktypen (vormen van niet-letterlijk taalgebruik) en de stijlfiguren (alle andere stijlmidde-len). Helemaal zuiver is deze tweedeling niet, want er worden traditioneel enkele stijlfiguren onderscheiden die veel lijken op niet-letterlijk taalgebruik.

Stijlfiguren worden gebruikt om een bepaald effect te bereiken: ironie, nadruk, variatie enz. In de stilistiek onderscheiden we er meer dan vijftig. Tot de bekendste behoren de **antithese** (tegenstelling), het **eufemisme** (een verzachtende uitdrukking; bijv. 'heengaan' i.p.v. 'sterven'), de **hyperbool** (overdrijving), de **paradox** (een schijnbare tegenstelling; 'door de bomen het bos niet meer zien'), de **retorische vraag** (een mede-

deling in de vorm van een vraag: 'Ben je nou helemaal gek geworden?') en de **woordspel** (een woord of uitdrukking in twee betekenissen gebruiken).

In alle vormen van taalgebruik komen woorden en uitdrukkingen voor die niet letterlijk maar figuurlijk bedoeld zijn. Voorbeelden uit de omgangstaal: 'Hij kletst uit zijn nek', 'Hij vloog uit de bocht', 'Zij straalde van vreugde'. Dergelijk figuurlijk taalgebruik noemen we **beeldspraak**. We onderscheiden twee typen.

Het eenvoudigst is de **vergelijking**, waarbij het beeld en dat wat met het beeld aangeduid wordt, naast elkaar staan, meestal verbonden door de woorden 'als', 'is' of 'van': 'Hij had honger als een wolf', 'Sandra is het zonnetje in huis', 'Een boom van een kerel'.

Bij een **metafoor** is datgene wat bedoeld wordt, vervangen door een beeld: 'Die *ezel* doet alles verkeerdt', 'Hij *barstte* van woede'. Twee bijzondere vormen van de metafoor zijn de **personificatie** en de **synesthesie**. Van een **personificatie** (lett.: tot persoon maken) spreken we, als door middel van het beeld een levenloos iets wordt voorgesteld als een levend wezen: 'De stoel *kreunde* onder zijn gewicht', 'de *benen* van een passer', 'een *slapende* vulkaan'. Bij een **synesthesie** worden de gewaarwordingen van twee zintuigen met elkaar gecombineerd: '*schreeuwende* kleuren', 'een *diepe* stem'.

Beeldspraak komt zowel voor in literaire taal als in omgangstaal. Talrijke beeldspraken zijn vaste uitdrukkingen geworden, die iedereen gebruikt zonder zich te realiseren dat hij figuurlijke taal bezigt: 'zo rood als een kreeft', 'aan de voet van de berg'. Soms zijn uitdrukkingen zo afgezaagd geworden, dat je ze maar beter niet meer kunt gebruiken, zoals 'parelwitte tanden', 'reebruine ogen', 'een perzikzachte huid'. Dergelijke totaal versleten beeldspraken heten **clichés**.

➔ opdracht 4.8, 4.9, 4.10 en 4.11

TOETS PARAGRAAF 29-32

Voor je eindexamen moet je twaalf werken gelezen hebben; een daarvan moet poëzie zijn. Dat kan een complete gedichtenbundel zijn, maar ook een door je docent(e) te bepalen aantal gedichten van een bepaalde schrijver, uit een bepaalde periode of over een bepaald onderwerp. Er volgt nu een aantal traditionele en modernistische gedichten. Lees ze en maak daarna de opdrachten.

Te Middelharnis ...

Te Middelharnis is een kind verdronken.
Sober berichtje in het avondblad:
't stond bij een hooiberg die had vlam gevat
en bij een zolderschuit, die was gezonken.

Zes dagen heeft het in mij nageklonken.
Op het kantoor vroeg men: zeg, heb je wat?
Ik werkte door, maar steeds weer hoorde ik dat:
te Middelharnis is een kind verdronken.

En kranten waaïen weg en zijn verouderd,
de dagen korten, de nachten worden kouder,
maar over 't water komt zijn kleine stem.

– Te Middelharnis, denk ik, 'k denk aan hem
en bed^o zijn hoofdje tussen hart en schouder,
en zing voor hem dit lichte requiem^o.

koester

(muziek bij) dodenmis

ED. HOORNIK, *Stenen*, 1939

Gedicht

Als we dan liefhebben, liefhebben
tussen veel papier, holle mannen en metaal,
laten we dan liefhebben, zoals mij goedddunkt:

liefhebben met de rust van de onrust, niet
die van de routine, elkaars ogen verliezen
en weer ontdekken, voorbij de huizen gaan,

het land in, de streling van onbekende struiken
ondergaan, de wind proeven op een steeds andere tong,
de maan zien en de zon in een kaartloze baan.

En laten de vrienden snel verouderen, worden
tot waardevolle verhalen, en die meter aarde
is slechts vruchtbaar waarop wij gaan.

REMCO CAMPERT, *Een standbeeld opwinden*, 1952

Geschenk van mijn vader

Wij zaten samen, zwijgend, bij het vuur;
mijn lieve vader
en ik.
Bij elk klokgetik
kwam zijn stervensuur
nader en nader.

Hij was rustig en goed;
lijk de moeder
die haar kindje heeft gedekt tot de kin,
en die heengaat op lichten voet,
stil en verblijd,
zo wist hij zijn denken en daden bedolven
onder Gods warme barmhartigheid.

Hij stond langzaam uit zijn zetel op,
recht en sterk lijk hij had geleefd.
Zijn fijne hand
heeft gebeefd
op mijn hand:
een nevel over ontwakend land.

Toen heeft hij zijn laatste daad gedaan:
hij gaf me zijn uurwerk,
eenvoudig, zonder één woord,
en monklend^o is hij te rust gegaan.

glimlachend

Maar, toen ik hem zacht naar het bed geleidde,
wist ik
hoe een Engel, zingend, aanschreed achter ons beide.
Want moedig had mijn vader,
in mijn handen
afstand van daad en tijd gedaan.
Trots en wenend ben ik van hem heengegaan.

MARNIX GIJSEN, *Het huis*, 1925

Mont Ventoux

Dichten is fietsen op de Mont Ventoux,
waar 'Tommy Simpson'^o toen is overleden.
Onder zo tragische omstandigheden
werd hier de wereldkampioen doodmoe.

tijdens de beklimming van de
Mont Ventoux stortte Simpson
in, waarschijnlijk door over-
vloedig dopinggebruik, en
stierf korte tijd later

Op deze col zijn velen losgereden,
eerste categorie, sindsdien tabu.
Het ruikt naar dennegeur, Sunsilk Shampoo,
die je wel nodig hebt, eenmaal beneden.

Alles is onuitsprekelijk vermoeiend;
de Mont Ventoux opfietsen wel heel erg,
waarvoor ook geldt: bezint eer gij begint.

Toch haal ik, ook al is de hitte schroeiend,
de top van deze kaalgeslagen berg:
ijdelheid en het najagen van wind.

JAN KAL, *Fietsen op de Mont Ventoux*, 1974